

JADID USULI MAKTABLARINING TURKISTON XALQ TA'LIMI TIZIMI ISLOHOTIDAGI AHAMIYATI (XX asr boshlari)

Djurayev Dusmurod Uralovich

p.f.d., professor, O`zDJTU Pedagogika va psixologiya kafedrası

Annotatsiya. Maqolada XX asr boshlarida Turkiston o`lkasida an`anaviy uslubdagi maktablarni isloh qilish va haqiqiy bilimga bo`lgan ehtiyojning paydo bo`lishi masalasi muhokama qilinadi. Jadidchilik harakati, birinchi navbatda Turkistondagi vayronaga aylangan musulmon maktablarini pastdan isloh qilishga kirishdi. XX asr boshlariga kelib Turkistonda yarim asrlik chor hukmronligi davrida maktablarning islohoti haqida umumiy muhokamalar bo`lib o`tdi xolos.

Tayanch so'zlar: jadid, yangi usul, pedagoglar, islohot, mahalliy, diniy, oqim, tuzilma, harakat, ta'lim.

Zamonaviy ta'limning holatini o'rganishda har bir davlatda xalq ta'limining tarixiy yo'lini esga olish muhimdir. Turkiston xalqlarining shakllanish tarixini o`rganar ekanmiz, mintaqadagi siyosiy, sotsiologik, iqtisodiy vaziyatni qayd etish o`rinlidir. Turkiston o`lkasi ko`plab bosqinchilarni o`ziga tortdi. Eron ahamoniylari, Iskandar Zulqarnayn, arablar, Chingizxon, Rossiya imperiyasi ma`naviy-madaniy hayotimizda u yoki bu darajada o`z izini qoldirdi. XIX-asrning oxirlarida islom ta'sirida bo`lgan xalqlar o`rtasida mazmuni o`rta asrlarda shakllangan an`anaviy musulmon maktablarini isloh qilish harakati boshlandi. Musulmon maktablari davlat hokimiyati tomonidan homiylik qilingan Turkiya va Misr kabi mamlakatlarda turli darajadagi maktab islohotlari amalga oshirildi.

XIX-asr oxirida Qrim, Volgabo`yi, Ozarbayjon va Turkistonning turkiyzabon xalqlari o`rtasida musulmon maktablarini isloh qilish harakati vujudga keldi. Bu zarurat, eng avvalo, bu maktablardagi ta'lim mazmuni yangi davr talablariga, kapitalistik jamiyat ehtiyojlariga javob bermay qolgani uchun zarur edi.

Ta'lim jamiyatning kelajak muammolariga javob beradigan eng samarali vositadir. Ertangi dunyoni aynan ta'lim shakllantiradi. Insoniyat taraqqiyoti hal qiluvchi darajada bilimli, aqllilar faoliyati mahsullariga bog`liq... [1].

Ma'lumki, ko'rib chiqilayotgan davr Turkiston xalqlarining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida sodir bo'lgan eng jiddiy, bundan tashqari, taqdirli o'zgarishlar bosqichidir. Barcha o'zgarishlarga hissa qo'shgan eng muhim voqea Turkistonning chor Rossiyasiga “qo'shib olinishi” bo'ldi.

1905-1907 yillardagi inqilob Turkistonning tub aholisi o'rtasida ta'lim-tarbiyaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Haqiqiy bilimga bo'lgan ehtiyoj va zamon talabiga javob bermay qolgan an'anaviy maktablarni isloh qilish zarurati, ayniqsa, ushbu inqilob ta'sirida keng doiralarda sezila boshladi. 1905 yildan boshlab eski uslubdagi maktablarga qarshi yangi uslubdagi o'qituvchilar tomonidan ochilgan jadid maktablari tarmog'i tez sur'atlar bilan o'sib bordi. O'rta Osiyoning tub aholisidan yangi usul o'qituvchilari soni ham ko'paydi va shu bilan birga ona tilida dars berish g'oyasi ham aniqroq belgilandi. Chunki ta'lim va ma'rifat hamisha tafakkur va xulq-atvor stereotiplarini o'zgartirish, jamiyat, iqtisodiyot va umuman davlatni modernizatsiya qilishning samarali vositasi bo'lib kelgan.

Ma'lumki, yangi uslubdagi maktablar ochilishi ommaviylashib, turli siyosiy va diniy oqimlar vujudga kelgan vaziyatdan o'z manfaatini ko'zlay boshladilar, ya'ni bu maktablardagi ta'lim-tarbiyani o'z manfaatlari yo'nalishiga yo'naltirmoqchi bo'ldilar. Bu maktablar tashkilotchilari xalq ta'limi tuzilmasini isloh qilishga intildilar. Ayniqsa, 1908 yil Turkiyadagi burjua inqilobidan keyin panturkizmning siyosiy orzulari ta'sirida bo'lgan yangi uslub maktablarining yana bir qismi tashkilotchilari harakatlari ham jonlandi.

Mintaqadagi umumiy siyosiy vaziyatning ko'plab muammoli holatlari mavjud edi. Ba'zi yangi uslubdagi maktablar badavlat shaxslar guruhlariga tomonidan tashkil etilgan bo'lsa, boshqalari esa o'qituvchilarning o'zlari tomonidan ochilgan. Binobarin, bu maktablarning umumiy yo'nalishi o'z egalariga bog'liq bo'lsa, boshqa hollarda faqat o'qituvchi tomonidan belgilab qo'yildi. Bu o'qituvchilarning mehnati eski uslubdagi maktablarga qaraganda bir muncha yaxshi taqdirlandi, lekin baribir kamtarona, eng muhimi, chor hokimiyati ta'qiblari tufayli ular kafolatlangan daromadga ega bo'lmay, sarson-sargardon bo'lib yurdilar. Bu o'qituvchilarni asosan yoshlar tashkil etdi.

XIX-asr oxiri – XX-asr boshlarida O'rta Osiyo tillaridan birida maktab o'quvchilariga zamonaviy bilimlarni o'rgatadigan odamlarni topish juda qiyin edi. Ayni paytda O'rta Osiyoda ko'plab Volga tatarlari yashagan. Ularning tili turkiy tillardan biri sifatida Turkistonning ko'p millatli tub aholisiga tushunarli

edi. Tatarlarda maktab ta’limi XIX-asrning oxirgi choragida katta yutuqlarga erishdi. Ushbu sabab Turkistondagi yangi usul maktablarining birinchi muallimlari Volga tatarlari edi. Ba’zan bu vazifalarni Qrim tatarlari va ozarbayjondan kelgan o’qituvchilar bajardilar. Turkiyada turk tilida tahsil olgan o’zbeklar orasidan yangi usuldagi o’qituvchilar bor edi. O’rta Osiyodagi yangi usuldagi maktablarda umumta’lim fanlari bo’yicha darsliklardan asosan Qozon nashrida chop etilgan, tatar tilidagi adabiyotlardan foydalanildi, chunki dastlabki yillarda O’rta Osiyo tillarida tegishli o’quv adabiyotlari yo’q edi.

Yangi usul maktablari odatda shaharlarda yoki savdo va sanoat ahamiyatiga ega yirik qishloqlarda ochilgan. O’rta Osiyo millatlaridan o’zbek va tojik xalqlari shahar aholisining ko’pligi bo’lgan. Shunday qilib, Turkistonning yangi usuldagi maktablarida asosan o’zbek bolalari yoki bolaligidan ikki tilli tojik-o’zbek muhitida yashab, “turkiy” nutqini tushunadigan tojik bolalari tatar o’qituvchilaridan ta’lim oldilar [2; B. 251].

Jadidlar harakati Turkistondagi vayronaga aylangan musulmon maktablarini pastdan isloh qilishga olib keldi. Turkistonda yarim asrlik chor hukmronligi davrida ularning islohoti haqida yuqoridan ko’plab umumiy muhokamalar bo’lib o’tdi. Chor amaldorlarining bir necha aniq takliflaridan biri V.P. Nalivkina, 90-yillarning birinchi yarmiga to’g’ri keladi. Nalivkin asosiy e’tiborni mavjud madrasalarni isloh qilishga qaratdi.

Afsuski, Turkistonda jadid maktablarining tashabbuskorlari ikki tomondan qarshilikka uchradilar. Jadid maktablariga munosabat nafaqat chor amaldorlari, balki o’lka ruhoniylari tomonidan ham, asosan, salbiy edi. Masalan, Buxoroning reaksion ruhoniylari jadid maktablariga quyidagi siyosiy baho berdilar: “...bu shariat ruhiga ziddir. Birinchi yili talabalar gazeta o’qiy boshlaydilar, ikkinchi yili ozodlik talab qiladilar va uchinchi yili oliy hazratlarni taxtdan ag’darib, qamoqqa tashlaydilar” [2; B. 266]. Bu gaplardan Turkiston xonliklarining o’z xalqi tarbiyasiga munosabatini taxmin qilish qiyin emas.

1917-yilga kelib Turkiston o’lkasidagi yangi usul yo’nalishi musulmon maktablarida ancha keng tarqaldi, lekin madrasalarga juda kam ta’sir ko’rsatdi. Bu yerda Tatariston va Boshqirdistonda o’qituvchilar seminariyasi bo’lib xizmat qilgan birorta ham yangi uslubdagi madrasa tashkil etilmadi.

Qrimlik jadid I.Gasprinskiy boshchiligidagi Turkiston jadidlari va ozarbayjon novatorlari yangi uslub maktablari amaliyotini o’rganib, XIX-asr oxiridayoq davr talabiga javob bermaydigan an’anaviy ta’lim tizimini isloh qilishga

kirishdilar. Ular o‘z tajribalari asosida yangi maktablar yaratish zarur degan xulosaga kelishdi.

Maorifchilarning bu harakatlari allaqachon Turkiston general-gubernatorligining jadid maktablarini nazoratsiz qoldirmaslikka harakat qilayotgan imperator hokimiyatlarini qattiq xavotirga soldi. Rasmiylar jadid maktablarida musulmon bolalarida hukumatga qarshi kayfiyatni anglatuvchi "har xil tendentsiyalarni idrok etish" qobiliyatini singdirish bilan shug‘ullandilar.

Shubhasiz, bu ta’lim muassasalarini to‘liq ma’noda yevropacha maktablar deb atash mumkin emas, lekin ular nafaqat fan sinflari va tuzilishi doirasi, balki eng muhimi o‘qitish metodikasi jihatidan ham bu turga yaqin edi. An’anaviy maktablardan farqli o‘laroq, jadid maktablarida bolalar 40 kun ichida o‘qish va yozishni o‘rgandilar. Shu bois nisbatan qisqa vaqt ichida bu maktablar mahalliy aholi orasida ishonch va mashhurlikka erishdi.

Sovet hokimiyati davrida nashr etilgan asarlarda 1917 yilgacha Turkistonda maktablar juda kam bo‘lganligi va bu yerda faqat badavlat ota-onalarning farzandlari o‘qiganligi haqida iddaolar bor. Bizningcha, bunday fikrlar aholining ommaviy savodsizligi faktidan kelib chiqqan. Ko‘p olimlar maktablar ko‘p bo‘lsa, savodlilar ko‘p bo‘ladi deb adashishadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, shunday xulosa qilishimiz mumkinki, Turkiston maorifining xalq hayotida tutgan o‘rnini yaxshi tushungan jadidlar har tomonlama, eng avvalo, xalq maorifini isloh qilishga harakat qildilar. Ular nafaqat bolalarning, balki butun Turkiston o‘lkasining ko‘p millatli aholisi bilim darajasini yuksaltirishga xizmat qilgan yangi uslubdagi maktablarning tashkil etilishi va rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar.

Bugungi kunda butun dunyo iqtisodchilari butunlay boshqa ko‘nikmalar va inson kapitalining sezilarli darajada yuqori darajasini talab qiladigan yaqinlashib kelayotgan global raqamlashtirish va robotlashtirishga qizg‘in tayyorgarlik ko‘rmoqda. O‘zbekistonda ta’lim sifatini oshirish imkoniyatini qo‘ldan boy bermaslik, navqiron avlodga yoshlarning hayotda muvaffaqiyat qozonishiga yordam beradigan, mintaqa davlatlarining dunyoning yetakchi davlatlari bilan hamnafas bo‘lishiga imkon beradigan bilim va ko‘nikmalarni berish uchun barcha ishlar qilinayotganini ko‘rib turibmiz. Barqaror rivojlanish uchun ta’limning maqsadi – faol fuqarolik pozitsiyasiga ega, tanqidiy fikrlash, vaziyatni baholash va ijtimoiy rivojlanish va atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatish

nuqtai nazaridan o'z faoliyati oqibatlarini bashorat qilishga qodir bo'lgan savodli shaxsni tarbiyalashdir.

Biz, o'qituvchilar sifatida, dunyoda ro'y berayotgan va sodir bo'ladigan o'zgarishlarga javoban, ilgari o'rnatilgan qarashlarni qayta ko'rib chiqishga doimo tayyor bo'lishimiz kerak. Davlatning barqaror rivojlanishi uchun bilimli fuqarolar va yuqori malakali mutaxassislar zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNESCO (1997) Educating for a Sustainable Future: A Trans disciplinary Vision for Concerted Action, paragraph 38.

2. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг.). – М.: АПН, 1960. – с. 255, 261.

3. Джураев Д.У. Современные подходы к целевой подготовке и обеспечению занятости квалифицированных кадров Республики Узбекистан // журнал Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, № 1, 2025, Бухара, стр. 262-264.

4. Djurayev D.U. Finlandiya va O'zbekiston ta'lim tizimlari: qiyosiy tahlil va imkoniyatlar // The main peculiarities of the creation of a system of psychological technologies for the primary prevention of psychosomatic diseases of student and young pupils, International journal of advance scientific research, Volume 04, Issue 06. Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/ijasr-04-06-10> <https://d-nb.info/1244864870> <https://zdb-katalog.de/title.xhtml?idn=1244864870>, P. 51-56.

5. Djurayev D.U. Ta'lim tizimining uzluksizligini ta'minlashda OTM professor-o'qituvchilarini kasbiy saralashning psixologik diagnostikasi ahamiyati // “UZLUKSIZ TA'LIM” журнали 2023 yil, 2-son, B. 46-52.